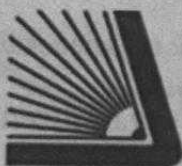

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
وَبِالْإِسْلَامِ وَبِالْمُسْلِمِينَ

تجارت در سرزمین های
خلافت شرقی (عباسیان)
تا اوایل دوره سلجوقی

اگر، خاندان

انتشارات نظری

سرشناسه	ناینیان، اکرم / ۱۳۴۴
عنوان و نام پدیدآور	تجارت در سرزمین های خلافت شرقی (عباسیان) تا اوایل دوره سلجوقی / اکرم ناینیان
مشخصات نشر	تهران : انتشارات نظری ، ۱۳۹۷
مشخصات ظاهری	۱۴۴ ص .
شابک	۹۷۸-۶۰۰-۲۸۹-۹۶۶-۸
وضعیت فهرست نویسی	فیا
یادداشت	کتابنامه: ص. ۱۳۷-۱۴۴.
موضوع	بازرگانی -- ایران -- تاریخ
موضوع	عباسیان -- تاریخ
موضوع	صادرات و واردات -- ایران -- تاریخ
موضوع	ایران -- بازرگانی -- تاریخ
موضوع	ایران -- اوضاع اقتصادی -- قرن ۲ - ع.ق.
رده بندی کنگره	۱۳۹۷ ت ۳۲۳ / ۳۷۷۰ / HF۲
رده بندی دیویی	۳۸۲ / ۰۹۵۵
شماره کتابخانه ملی	۵۲۴۰۸۷۵

نام کتاب: تجارت در سرزمین های خلافت شرقی (عباسیان) تا اوایل دوره سلجوقی

نویسنده: اکرم ناینیان

نوبت چاپ: اول ۱۳۹۷

شمارگان: ۵۰۰

« کلیه حقوق مادی ، چاپ و نشر مخصوص و محفوظ است. »

دفتر مرکزی : تهران، خیابان ولی عصر (عج) ، خیابان سید جمال الدین
اسدآبادی (یوسف آباد) ، نبش خیابان فتحی شقاقی، جنب بانک انصار

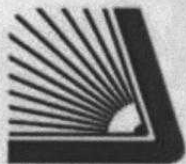
پلاک ۳۲، طبقه ۲، واحد ۱۷

E-mail: nazaribook@yahoo.com

www.nashrenazari.com

تلفن : ۸۸۱۰۲۷۷۵

همراه : ۰۹۱۹۰۱۲۹۴۵۵

انتشارات نظری

فهرست مطالب

۷	.....	مقدمه (۱)
۹	.....	مقدمه (۲)

فصل اول

۲۱	.....	اهمیت و جایگاه تاریخی خلافت عباسی در تمدن اسلام
۲۱	.....	هویت تاریخی و استقرار خلافت خاندان بنی عباس:
۲۳	.....	بستر ها و زمینه های برقراری خلافت عباسیان:
۲۷	.....	آغاز خلافت عباسی در تاریخ سیاسی اسلام
۲۹	.....	شکل گیری خلافت عباسیان
۳۱	.....	دوره های تحول سیاسی - اجتماعی در خلافت عباسیان
۳۱	.....	تحولات سیاسی - اجتماعی در دوره اول خلافت عباسی
۳۴	.....	عصر دوم در تحولات سیاسی - اجتماعی خلافت عباسیان
۳۷	.....	عصر سوم در تحولات سیاسی - اجتماعی خلافت عباسی
۴۱	.....	عصر چهارم در تحولات سیاسی - اجتماعی خلافت عباسی

فصل دوم

۴۷	.....	تجارت، مبادلات تجاری و نظام بازرگانی در اسلام و ایران قبل از اسلام
۴۷	.....	رویکرد دین اسلام به مقوله تجارت و مبادلات بازرگانی
۴۸	.....	دین اسلام و پدیده تجارت
۵۰	.....	پیشینه ی تجارت در محدوده ی سرزمین های خلافت شرقی در عهد باستان
۵۵	.....	راه ها و مراکز مهم تجاری ایران در عهد باستان
۵۷	.....	مناسبات بازرگانی ایران ساسانی با سایر دولت های باستان
۶۰	.....	نقش اعراب در نظام بازرگانی ساسانیان
۶۳	.....	اهمیت بازرگانی ساسانی در شرق باستان

فصل سوم

۶۹	.....	نظام راهداری، توسعه شهری و مبادلات بازرگانی عباسیان در حوزه خلافت شرقی
۶۹	.....	نقش راه های بازرگانی در توسعه و ترویج تجارت
۷۰	.....	استراتژی دولت عباسی در ایجاد، توسعه و نگهداری شبکه راه ها
۷۳	.....	اهمیت خلیج فارس و راه های آبی در دولت عباسی
۷۶	.....	ساختار شهر، زندگی شهری و راهبرد توسعه نهاد تجاری - بازرگانی بازار در خلافت عباسی
۸۳	.....	بغداد و موقعیت جغرافیایی، سیاسی و اقتصادی آن در عهد خلافت

۸۶	اهمیت شهرهای حلوان، کرمانشاه و دینور در روزگار خلافت
۸۸	اهمیت شهرهای همدان، نهاوند، ساوه و قم در مسیر شاهراه خراسان
۹۰	ری و اهمیت آن در حوزه خلافت شرقی
۹۱	اهمیت شهرهای دامغان، نیشابور و بسطام در شاهراه خراسان
۹۳	موقعیت جغرافیایی شهرهای مهم خراسان و اهمیت آن ها در حوزه ی خلافت شرقی
۹۶	ترکیب مذهبی و قومیتی شهر بغداد و نقش آن در توسعه ی بازرگانی
۹۷	نقش مذهب در صورت بندی اجتماعی شهرها در عهد خلافت
۱۰۰	کالاهای مورد مبادله در شهرهای تحت حاکمیت خلافت عباسی در قلمرو شرقی

فصل چهارم

۱۰۵	نظام مالی و بازرگانی عصر عباسی با تأکید بر حوزه خلافت شرقی
۱۰۵	منابع مالی حکومت در خلافت عباسیان
۱۰۶	درآمد های عاید خلافت عباسی
۱۰۸	بیت المال مسلمین در ۱۰۰ عتاسی
۱۱۰	بیت المال عمومی
۱۱۱	بیت المال خاصه
۱۱۳	زکات
۱۱۳	خمس
۱۱۴	گمرکات
۱۱۴	انفال
۱۱۵	کفارات و و جرایم مالی
۱۱۵	خراج
۱۱۷	جزیه
۱۱۸	اهمیت کشاورزی در نظام مالی خلافت و تأثیر آن بر جریان تجارت
۱۱۸	اقطاع داری در خلافت عباسیان
۱۲۱	ایغار
۱۳۱	طلعه
۱۳۲	مقاطعه
۱۳۲	شیوه های وصول مالیات در عهد عباسی
۱۳۳	نظام بازرگانی و امور تجاری
۱۳۶	نقش صنایع و کارگاه های تولیدی در جریان تجارت
۱۳۷	نقش سکه و پول در مبادلات تجاری
۱۳۹	سفته و حواله جات
۱۳۰	مبادلات تجاری
۱۳۳	نقش ایرانیان در ساختار مالی خلافت
۱۳۷	منابع

مقدمه (۱)

دوره‌ی خلافت عباسی، طولانی‌ترین دوره خلافت در تاریخ اسلام است. قلمرو خلافت عباسیان لابلای رای یک دوره، بزرگ‌ترین حد سرزمینی و گستره خلافت اسلام بر بلاد مختلف را تجربه کرده است. ویژگی‌های ابداعی و مورد اهتمام خلفای بنی عباس در همه تاریخ اسلام مورد توجه و تأسی قرار گرفته و در حکومت‌های مختلف طرح و تقلید شد اما فراتر از همه این می‌باشد که این دوره طولانی بحثی ا هویت تاریخی تمدن و فرهنگ اسلامی گردید. از شاخص‌های عمده در خلافت عباسی که از انتظام و مقررات خاصی برخوردار بوده و پشتوانه بزرگ فعالیت‌های عمرانی، عملیات‌های نظامی و ساخت‌وسازها را مساعدتی به حساب می‌آید نظام مالی و ساختار تجاری و بازرگانی عباسیان بود که تشکیلی مشخص از الگوی ساماندهی و اداره مالی و اقتصادی منسجم را متأثر از باورهای دینی بوجود آورد. بحث از جئونگی شکل‌گیری و تداوم نظام مالی عباسیان و نقش تجارت در آن که در این کتاب به آن پرداخته شده است از عوامل اساسی در پایداری و پابندگی خلافت بنی عباس شد. نگارنده کتاب بر آن است تا با روش تاریخی و با استفاده از منابع مربوطه و رجوع به آنها، شاخص‌ها و ارکان اقتصاد عباسیان و نقش تجارت در آن را، با استنادات تاریخی مورد بازبینی و استقراء قرار دهد تا از این راه، به اثبات این فرضیه برسد که خلافت عباسی به علت تمرکز اداری و دیوانی و تسلط بر بین‌النهرین و راه‌های تجاری خود برخوردار از توسعه تجاری و بازرگانی در قرون اولیه هجری بوده است.

مقدمه (۲)

بررسی دوره‌های مختلف تاریخ اسلام و شناخت دلایل رونق و رکود تجاری آن، در حقیقت بازشناسی هر معنای بخشی از هویت تمدن اسلامی در یک برهه از تاریخ است. گسترش قلمرو خلافت عباسی در بخش بزرگی از جغرافیای جهان شناخته شده روزگار خود با توجه به دیدگاه تسامح و هرگرای بست اقوام و ملل و تبادل تجربیات، موجب رونق درامور گوناگون از جمله امور اقتصادی، بازرگانی و تبادلات تجاری شد. بعلاوه حضور کارگزاران توانمند ایرانی در حوزه شرقی خلافت عباسی از عوامل تأثیر گذار در رونق تجاری و اقتصادی در دوره‌های آغازین تا انقراض سلسله آل بویه است. به زعم مورّخین، نفوذ ایرانیان در دستگاه خلافت، تأثیر شایسته‌ای در توسعه تجاری و اداری خلافت عباسی تا اوائل دوره سلجوقی شد. مبادلات اقتصادی بین بغداد با سایر سرزمین‌های ضمیمه و تحت الحمايه خلفا عباسی با کسب تجربه و تبادل علمی به تدریج موجبات رونق هر چه بیشتر در حوزه بازرگانی را در قلمرو شرقی خلافت سبب شد. بعلاوه گسترش مراکز علمی نظیر بیت الحکمه و آشنایی مسلمانان با علوم مختلف و در پی آن گسترش فنون و دانش در قلمرو وسیع خلافت، رونق تجارت و بازرگانی را سرعت بخشید. ضمن آنکه اوضاع اقتصادی و تجاری عباسیان بعنوان تابعی از ثبات سیاسی و امنیت اجتماعی از مهم‌ترین عوامل در رشد تجارت و استقرار و استمرار دستگاه خلافت در بغداد شد.

از عوامل اثر بخش در رشد تجارت، در حوزه شرقی خلافت، ایرانیان بودند. برحسب داده‌های تاریخی و استدلال مورّخین مختلف ایرانیان از دو جهت در فرایند رشد تجاری و مبادلات بازرگانی عهد عباسی مؤثر واقع شدند؛ ابتدا از باب پیشینه دور و درازی که در ایران از باب اهتمام به امر تجارت و مبادلات بازرگانی در عهد باستان وجود داشت و دوم از آن جهت که ایرانیان نقشی پر

رنگ در استقرار و اداره خلافت عباسی به ویژه در سده اول و عهد استیلای آل بویه بر دستگاه خلافت عباسی داشتند. این عوامل سبب شد تا در حوزه‌ی شرقی خلافت، تجارت از رونق ویژه برخوردار گردد.

خلافت عباسی ضمن برخورداری از گستره قلمرو که یکی از بزرگترین، طولانی‌ترین و اثربخش‌ترین حکومت‌های بشری در دنیای شرق بوده است، از میراث دیوانی و نظام مالی و بازرگانی ساسانی در امر تجارت و بازرگانی استفاده کرده و خاندان‌های ایرانی و سنن و آداب اداری، مالی و بازرگانی دیگر ملل متمدن روزگار خود را مطابق با اقتضای زمانه در این فرایند به کار گرفت. تجارت در حوزه‌ی شرقی خلافت در عهد عباسیان با همه فراز و فرودهای فراوان خود، ضمن تأثیرپذیری از مسیر بازرگانی و تجاری از جمله اعمال سیاست‌های تشویقی و نیز ایجاد امنیت راه‌ها و موقعیت استراتژیک قلمرو خویش و اعمال سیاست‌های لازم، سیاست رونق و رکود را تجربه کرد. به گونه‌ای که تجارت در این حوزه با حجم بسیار بالایی از مبادلات کالا به ویژه در جاده ابریشم و شاه راه‌های منتهی به شرق دور یا حوزه دریای مدیترانه و شام و روم و گشت و بعنوان پیامدهای تبعی، رونق شهرنشینی و توسعه نهادهای مدنی و رشد تمدنی به ویژه در مسیر راه‌ها و شهرهای تجاری حاصل آمد. با بررسی منابع موجود و اندازه‌گیری نرخ نوسانات بازار تجارت چندین سؤال پیش می‌آید از جمله اینکه:

۱- تا چه اندازه نوسانات تجارت در سرزمین‌های شرقی خلافت، باعث تحولات سیاسی در ديار خلافت عباسی بوده است ؟

۲- نظام راهداری، توسعه شهری و مبادلات بازرگانی عباسیان در حوزه خلافت شرقی چگونه بوده است ؟

۳- ایرانیان چه نقشی در بالندگی اقتصادی و تجاری سده‌های ۲ - ۶ هجری در حوزه خلافت شرقی داشتند ؟

پس از طرح وجود سؤالات پیش آمده نیاز به یافتن پاسخی صریح و روشن برای آن‌ها می‌باشد:

۱- تحولات تجاری و بازرگانی در سرزمین‌های شرقی خلافت، تابعی از تحولات سیاسی در ديار خلافت عباسی بوده است.

۲- نظام راهداری و سیاست توسعه شهری عباسیان درحوزه خلافت شرقی محرکی مؤثر در تحولات تجاری آن منطقه بوده است.

۳- ایرانیان در بالندگی تجاری سده‌های ۲-۳ - عهجوی در حوزه خلافت شرقی نقش مؤثری را ایفا کردند.

طول دو حاکمیت، تحولات عمیق اجتماعی و ویژگی‌های خاص سیاسی - فرهنگی و کیفیت مبادلات اقتصادی و بازرگانی و تجاری در این برهه زمانی، بستر و زمینه‌های مناسب برای تحقیقات پژوهشگران این حوزه را فراهم کرد که از آن میان می‌توان به آثار بسیار ارزشمند پژوهشگران در عرصه‌های مختلف یاد کرد. به عنوان کتاب جغرافیای تاریخی سرزمین‌های خلافت شرقی اثر گای لسترنج، تاریخچه ملل و دول از کارل ه. کلمان، تاریخ عرب و اسلام از امیر علی، تاریخ ایران در قرون نخستین اسلامی از برتولد ادولف، مسأله‌های اسلامی از ادموند کلیفورد، برمکیان از لوسین بووا، تاریخ و تمدن و فرهنگ ایران از اسلام صفویه از احمد تاج بخش، هنر اسلامی از دیوید تالبوت راس، تاریخ عرب از فیلیپ هیتی، تاریخ تمدن در اسلام از علی اصغر حلبی، تاریخ سیاسی اسلام از ابراهیم حسن حسن، تاریخ خلافت اسلامی از انار تا پایان آل بویه، تاریخ تمدن اسلام از جرجی زیدان، کارنامه اسلام از عبدالحسین زرین کوب، تمدن اسلام، عرب از گوستاو لوبون و... هر یک بعدی از نظام حکومتی، ساختار سیاسی، تشکیلات اداری، مبادلات بازرگانی و تجاری عباسیان را مورد بررسی قرار داده‌اند.

منابع موجود در خصوص وضعیت اجتماعی، سیاسی، فرهنگی و اقتصادی

سده‌های اولیه اسلامی:

۱- تاریخ طبری:

تألیف رساله "تاریخ الرسل و الملوك" به قلم "محمد بن جریر طبری" اوایل قرن چهارم

هجری پایان یافته است و در نوع خود مهم‌ترین مجموعه مفصل تاریخ عمومی اسلام است که به زبان عربی نگاشته شده است. تاریخ نگارش نامه بعلاوه مزایای علمی و اجتماعی آن، اثر را یکی از مراجع تاریخ اسلام تا عصر تألیف قرار داده است. کتاب مهم و ارزشمند طبری از جامعیتی بی نظیر برخوردار است که به این برهان مآخذ اول عمده محققینی واقع شده است که پس از او در این راه اهتمام ورزیده‌اند. به طور کلی اهمیت عمده تاریخ طبری در وفور مطالب آن است که شامل انبوهی از اخبار در خصوص حوادث و رخدادهای تاریخ اسلام، تعامل ملل مختلف از جمله ایرانیان با اعراب و از جمله امرای اموی و عباسی، سیاست خارجی و داخلی خلفا و شرح حوادث تاریخی روزگار تا زمان مرگ ویسنده است. این اثر بسیار به روشنی، مسائل مربوط به مناسبات و تعاملات ایرانیان با سلسله خلفت را در بسیاری از موارد از جمله اوضاع دربار خلافت، حضور ایرانیان در آن و جنبش‌ها و مظاهر رنگی ایرانی در عهد عباسیان را تشریح کرده است؛ اما با تمامی این محاسن طبری نگاه چندانی به بازماندهای اداری و فرهنگی و اجتماعی ندارد.

عرب بن سعد کاتب قرطبی بر تاریخ طبری، خیلی نوشته و حوادث را تا سال ۳۶۵ هـ شرح داده است و در این منبع ارزشمند بصورت مستقیم و غیر مستقیم بسیاری از مناسبات بازرگانی و تجاری عباسیان را به قلم آورده است.

۲- مروج الذهب و معادن الجواهر :

این کتاب تألیف "ابوالحسن علی بن حسین مسعودی" (متوفی ۳۴۶) یکی از منابع بسیار با اهمیت در تاریخ اسلام و ایران است. وی محقق جهان گرد و مصنفی منتقد بوده و از عدم جهت گیری و تعصب خود یاد کرده است. این کتاب حوادث را تا سال ۳۳۶ دنبال کرده و اطلاعات مفیدی در خصوص قشر بندی اجتماعی عهد عباسیان و تأثیر آن در اقتصاد این دوره ارائه می‌کند. با اندکی روشن بینی می‌توان دریافت که برآستی این کتاب دایره المعارف تاریخی عصر مؤلف است. او ذوق جهانگردی خاصی داشته و با اهل دیانات و مقامات آمیزش و مباحثه داشته است که در آثار بجا مانده از وی نمایان است. این اثر تاریخی بواسطه اشراف و شمول گسترده در

حوزه‌های مختلف در قلمرو خلافت اسلامی اخبار مفیدی در خصوص مسائل بازرگانی بلاد مختلف بدست می‌دهد.

۳- تاریخ سنی ملوک الارض و الانبياء :

این اثر مختصر اما مفید از "حمزه اصفهانی" (متوفی ۳۶۰) می‌باشد که به سبب پرداختن به تاریخ خراسان و طبرستان در تحقیقات تاریخی ایران بعد از اسلام بسیار حائز اهمیت است. این اثر تاریخی که به زبان عربی نگاشته شده مشتمل بر ۱۰ باب می‌باشد که هر باب را فصولی چند مشتمل است. در تاریخ پادشاهان ایران، روم، یونان و ... نویسنده علاوه بر منابع کتبی از اظهارات شفاهی روحانیان رشتی نیز استفاده کرده است. هر چند حمزه اصفهانی کتاب خود را به زبان عربی نگاشته است اما به سبک بی‌یکی از میهن پرستان ایرانی است که پیرو سخت و متعصب شعوبه و نیز دشمن اعراب بوده است. وی در نمایاندن نقش ایرانیان در دستگاه مالی - دیوانی خلفا و تأثیر پذیری دستگاه خلافت از سلاطین و حکومتهای ساسانیان بویژه در امور تجارت و بازرگانی کوشش بسیار به کار برده است.

۴- تجارب الامم و تعاقب الهمم

این کتاب تألیف "ابوعلی مسکویه" (متوفی ۴۲۱) تاریخی عامه‌پسند در تاریخ اسلام و ایران تا عهد نگارنده آن (۳۷۳) می‌باشد که از جهت مطالعه و بررسی تاریخ دیار آل بویه اهمیت بسیار داشته و نویسنده به اعتبار فضل و بضاعت دانش خویش همچون دیگر روایان به جمع روایات اکتفا نکرده و نکات اجتماعی و ملاحظات اخلاقی بسیاری را مورد تذکر قرار داده است. وی نزد "عضدالدوله دیلمی" مشاور و خازن دار کتاب بوده است که بواسطه این امکان و نیز برخورداری سودمند از آن، کتاب وی خاصه در عهد و مقطع حیات نویسنده که مقارن با استیلای آل بویه بر دستگاه خلافت و سرزمین ایران بوده و هم بواسطه عدم تعصب و جانبداری او از افراد و اقوام شاخص و آشنا، در فهم مسائل سیاسی و اجتماعی آن روزگار ایران زمین و نوع تعامل ایرانیان و

اعراب بسیار مفید و حائز اهمیت است. "ابوشجاع محمدبن حسین" ملقب به "ظهیرالدین" ذیلی بر این رساله نوشته است که شرح حوادث آن را تا سال (۳۸۹) گسترش می‌دهد؛ با این تفاوت که، ظهیر الدین نه تسامحی که مسکویه در خصوص اشخاص و اقوام ایرانی دارد را داراست و نه مرتبه علمی والای او را. حضور مسکویه در دستگاه دیوانی و ارتباط ملموس و مستمر او با بخشی از روزگار خلافت عباسیان سبب اشراف و آگاهی روشن‌تر وی از اوضاع تاریخی زمان و شناخت مسائل مالی و اقتصادی روزگار شده است.

۵- تاریخ الوزراء

تاریخ الوزراء نوشته "سنجر" بن ابولرجای قمی " از کتب مهمی می‌باشد که در سال (۷۰۷ ه‍.ق) در خصوص وزرا به نگارش درآمده است. این کتاب در شرح حال دوره دوم وزارت "قوام الدین ابوالقاسم درگزینی" است که پس از او در دولت سلجوقی مصدر خدماتی بوده است. درگزینی وزیر "سنجر سلجوقی" بود که به دست او و ترفند موجبات قتل "عین القضاء همدانی" را فراهم کرد. تاریخ الوزراء با بداعه، یقین و تیزنگری که در مضامین خود دارد و نیز با شرحی که از عملکرد وزرا و نقش آنها در دستگاه حکومت ارائه داده است به کتابی ثمین و نفیس تبدیل گشته است. مؤلف کتاب "نسایم الاسحار" که خود کتابی در تاریخ و ادب است؛ کتاب تاریخ الوزراء را شالوده کار خود قرار داده و کتاب خود را برهمه آن اسلوب بنیان نهاده است. "ناصرالدین منشی کرمانی" مؤلف نسایم الاسحار من لطائف الاخبار کتاب خود را در ۵۲۷ ه‍.ق. تألیف و شمه‌ای از شرح وزرای ادوار مختلف و اهمیت کار وزیران در دوره‌های مختلف خلافت و حکومت‌های ایرانی را آورده و اهمیت نقش و وظیفه آنها در حوزه کار دیوانی، ساختار سیاسی، نظام مالی و ... را طرح نموده است.

۶- وفیات الاعیان :

این کتاب اثر معروف "شمس الدین ابوالعباس احمد" از اعقاب برمکیان به سال (۶۸۱-۶۰۸

هجری) می‌باشد. او که زمانی در مصر به امر قضا، مدتی را به تدریس اشتغال داشته، این اثر معروف را در سال ۶۵۴ ه‍.ق در قاهره و به زبان عربی شروع و در ۶۷۲ به پایان برده است. کتاب او شرح حالی از افراد متعدد - قریب به ۸۵۰ نفر - از علماء، امرا و بزرگان ایرانی در دوره‌های مختلف تاریخ ایران می‌باشد. وی در کتاب خود نام اشخاص را به ترتیب حروف و تاریخ ولادت و در گذشت هریک از آنها بعلاوه اسامی بلادشان را متذکر می‌شود. این کتاب توسط "ظهیرالدین اردبیلی" (متوفی ۹۳۰ ه‍.ج) به فارسی ترجمه شده است. بر کتاب "تذکره ابن خلکان" فضل اله الصقاعی و "ن شاکر" هریک جداگانه ذیلی نوشته‌اند. این کتاب نمایانگر تاریخ و میراث اجتماعی - تاریخی بخشی از خلافت عباسیان می‌باشد که ضمن معرفی افراد و مشاغل مختلف، بخشی از مناسبات مالی، بررگانی عصر خود را واگو می‌نماید.

۷- سیاستنامه (سیرالملک):

"ابوعلی حسن بن ابوالحسن - ای بن استاق بن العباس الطوسی" مشهور به "خواجه نظام الملک" دانشمند و نویسنده قرن پنجم ه‍.ج است که وزارت دو تن از سلاطین سلجوقی "آب ارسلان" و "ملکشاه" را به مدت سی سال عهده دار بود و آن امپراتوری عظیم را به سرانگشت تدبیر و کفایت خود به دور آورده می‌گردانید. او از مشهورترین وزرای ایران بعد از اسلام است؛ چه او علاوه بر کردانی مردی متدین و پرهیزگار بود که از سود آوارگی به بسیاری بر جای نهاد. برای اولین بار در تاریخ خلافت اسلامی نظام الملک را "مرضی امیر مؤمنان" لقب دادند که او در کار سیاست و تدبیر توانا بود. خواجه نظام الملک اهل قلم بوده و همچنین در تدبیر امور دیوان و ولایت اشتغال داشته و به تربیت و تعبیه لشکرها قیام می‌فرموده است. سیاستنامه در حقیقت اولین کتاب معروف و آداب معاشرت و اخلاق و سیاست امرا، قاضیان، خطیبان و دیگر طبقات است؛ و هم چنین در خصوص مباحثی در باب فرقه‌های مختلف مانند سنی‌دیه، مزدکیان، باطنیان، خرمدینان و ... اطلاعات کامل و پسندیده‌ای را ارائه می‌کند. بدون تردید سیاستنامه یکی از منابع مهم درشناسایی و بررسی سازمان‌های سیاسی و دولت‌های مسلمان مشرق زمین است.

این کتاب در ۵۱ فصل تدوین شده است که سبک تألیفی آن ترکیبی از تاریخ بلعمی و تاریخ بیهقی می‌باشد. از حیث شیوایی و روانی به نثر تاریخ بلعمی و از حیث کاربرد لغات و اصطلاحات به تاریخ بیهقی مشابه است. سیاست نامه بواسطه منزلت مؤلف آن در دربار و دیوان سالاری سلجوقیان از اهمیت، اعتبار و ارزش خاصی در معرفی و شناخت قوانین و مقررات اجتماعی به ویژه در بخش مبادلات تجاری و بازرگانی برخوردار است.

۸- تاریخ بیهقی :

"ابولفضل محمد بن حسین بیهقی" (۴۷۰-۳۸۵) در قریه "حارث آباد" از بخش "بیهق" به دنیا آمد. اوایل عمر را در سامانیان تحصیل مشغول بوده و با سمت دبیری، وارد دیوان رسالت "سلطان محمود غزنوی" و حکمرانان پس از او شده که پس از درگذشت استادش "بونصر مشکان" به سمت دبیر دیوان شاهی منصوب شد. در سلطنت سلطان مسعود (حکومت ۴۳۳ - ۴۲۱)، با درگذشت بونصر مشکان "ابوسفیان زنی" به ریاست دیوان رسائل منصوب شده با ابولفضل بیهقی سر ناسازگاری گذاشت. پس از درگذشت سلطان مسعود اوضاع مملکت دگرگون شده و بر حسب روایت عوفی، بیهقی در سلطنت عبدالرشید (حکومت ۴۳۳ - ۴۴۰) به ریاست دیوان رسائل منصوب شد؛ اما پس از مدت کوتاهی عزل شد. اوایل مصادره شد و به زندان افتاد.

بیهقی پس از رهایی از زندان دوران پیری را در انزوا گذرانید. در این دوران از عمر، وی یاد داشته‌ها و خاطرات خود را به تفصیل در سی مجلد تصنیف کرد و روزگاران خوش و ناخوش گذشته را با مشاهدات وقایع گوناگون و عبرت انگیز فریاد آورده حاصل تجربه‌ها و اندیشه‌های خردمندانه خویش را به رشته تحریر می‌کشید. بیهقی در زندگی دیوان سالاری خویش نسخه‌هایی تهیه می‌کرد که تاریخ نگارش آنها از سال ۴۰۹ آغاز می‌شده است. بیهقی به هنگام خانه نشینی نسخ و نوشته‌ها را تنظیم و تألیف کرد و بدین ترتیب نگارش اثر بیهقی در چند مجلد وقایع چهل و یک سال را - تا سال ۴۵۱ - در برمی گرفت. وقایع پیش از سال ۴۰۹ هـ را مورّخی دیگر هم عصر

بیهقی با نام "محمود وراق" ثبت کرده بود که بیهقی او را نویسنده‌ای موفق و قابل اعتماد می‌نامد که البته مقایسه سبک و ساختار آن با سایر منابع معاصر هم چون سبک متظاهرانه عتبی، و تاریخچه کسالت بار گردیزی نشان دهنده این بی‌همتایی است. وی در تاریخ خود به دفاع از جامعیت کارش پرداخته و داد تاریخ را به تمامی می‌داد. "من می‌خواهم که داد این تاریخ را به تمامی بدهم و گرد زوایا و خبایا بگیرم تا هیچ چیز از احوال پوشیده نماند. اگر این کتاب دراز شود و خوانندگان را از خواندن ملالت افزاید، طمع دارد به فضل ایشان که مرا از مبرمان نشمرند". اثر بیهقی تاریخ عجیب و وار و مسلسل می‌باشد که چارچوب اصلی آن را تاریخ سلاطین غزنوی و ادوات گاهشمار و منطقه‌ای شکل داده است. بهتان و چفته غیر منصف بودن در حق حتی مخالفان هم در قلموسا بی‌نیست. "در تاریخی که می‌کنم سخنی نرانم که آن به تعصبی و تریبندی کشد و خوانندگان این تعریف گویند شرم باد این پیر را".

بیهقی روایات خود را با استعاره و حکایات از گذشته ایران به گاه پیش از اسلام آراسته و این بر اطناب سبک او افزوده است. اما به تعبیر بهتر، مجلدات او از نمونه‌های بارز نثر جدید فارسی بود که در آن آثار بیهقی و استاد او ابونصر مشکاف و قابوسنامه و سیاستنامه مکانتی ویژه داشتند. بیهقی کتاب خود را به فارسی رسا، شیوا و شیرین تألیف کرد که به حکم مندرجات متن این کتاب بیهقی بدون تردید در زبان فارسی استاد بلاغت بوده که سبک سخن و شیوه نویسندگی او در کمتر کتاب فارسی آن دوره زمانی یافت می‌شود. متأسفانه جزیخس دوم از بیست و ششم و مجلدات هفتم و هشتم و بخشی از مجلد دهم چیز دیگری از این کتاب باقی نمانده است. ساله مذکور به اشکال مستقیم و غیر مستقیم بخشی از مراودات مردمان عصر خود از جمله مبدلات و مناسبات مالی و بازرگانی آنها را در عصر غزنوی بعنوان بخشی از قلمرو حاکمیتی عباسیان نقل قول کرده است.

منابع جغرافیایی با اهمیت

مسلمانان در اواخر سده دوم هجری به جغرافیا و تألیفات جغرافیایی روی آوردند اما این علم در سده‌های سوم و چهارم هجری در میان مسلمین پیشرفتی تعالی و ترقی چشمگیری یافته

است. آنچه امروز با نام علم جغرافیا می‌شناسیم در تألیفات مورخان قدیم تحت لوای پژوهش‌های جغرافیایی می‌آمده است که اطلاعات سرشاری درخصوص مسائل تاریخی، اجتماعی، مذهبی، علمی و فرهنگی را در بر می‌گرفته‌اند. گرایش به نگارش رسائل جغرافیایی در عهد عباسیان بسیار آشکار و قابل توجه می‌باشد. قدیمی‌ترین کتابی که در زمینه جغرافیا و به زبان فارسی در سال (۳۷۲ هـ) با عنوان "حدودالعالم من المشرق الی المغرب" معروف است، امروز، موجود می‌باشد. اما نگارنده آن «مچنان ناشناخته باقی مانده است. هرچند بعضی از کتب جغرافیایی از جمله "مسالك و ممالك" نوشته "ابوعبدالله محمد بن احمد جیهانی" وزیر دانشمند سامانیان و نیز "ابوزید احمد بلخی" (متوفی ۴۱۷ هـ) از بیان رفته است اما "ابواسحق ابراهیم استخری" در کتاب خود با عنوان "مسالك و ممالك" رساله ابوزید بلخی را اساس قرار داده و در راه نگارش از آن بهره‌ها برده است. به تعبیر اسپولر، کتاب‌های جغرافیایی همچون معادن، تازه یافته‌های پایان ناپذیری هستند که در شناخت تاریخ، فرهنگ، و اقتصاد به کار می‌آیند.

۱- المسالك والممالك

"ابن خردادبه" که در زمان خلافت خلیفه معتمد حکمران (۲۷۳ - ۲۵۶) صاحب برید و مشرف جبال بود این کتاب را که یکی از قدیمی‌ترین کتب جغرافیایی در زبان عربی است به خامه قلم کشانیده و در آن فواصل دقیق شهرها، مقدار مالیات سالیانه و... را آورده است. از آنجا که نامه مذکور با استناد به اسناد رسمی دولتی نوشته شده است، مورد استفاده جغرافیای دانانی چون ابن حوقل، مقدسی و ابن الفقیه همدانی قرار گرفته است. ابن خرداد به در رساله خود اطلاعات مفیدی در خصوص مبادلات تجاری و مناسبات اقتصادی در حوزه قلمرو خلافت ارائه می‌کند.

۲- المسالك و الممالك

"ابواسحاق ابراهیم بن محمد" (متوفی ۳۴۶) از مردم استخر فارس می‌باشد که به "کرخی" معروف بوده است. وی در ضمن مسافرت‌های بسیار خود - از عربستان تا اقیانوس اطلس - با

دانشمندان و بزرگان سرزمین‌ها آشنا شد. تا پیش از وی دانشمندان، تنها مطالب بطلمیوس را ملاک تحقیق، پژوهش و خبرقراری دادند اما نگاشته‌های اوسر مشق جغرافیدانان قرار گرفت. وی پس از مسعودی اولین کسی می‌باشد که از آسیای بادی سیستان سخن رانده است. اوممالک اسلامی را در تقسیماتی بیست گانه از حیث صنعت، بازرگانی، امور مالی و مالیاتی و شاخص‌های اقتصادی در دوره خود مورد بررسی قرار داده است.

۳- البلدان

کتاب "البلدان" نگاشته "احمد بن یعقوب بن وهب بن واضح" (متوفی ۲۸۴) می‌باشد که کتاب خود را در (۲۸۸ هـ) تألیف کرده است. این اثر با اینکه در نگاه اول یک کتاب جغرافیایی است ولی اطلاعات ارزشمندی برای محققین در عرصه تاریخ دارد. ابن واضح در کتاب خود کمتر از منابع مورد استفاده‌اش نام برده را از روایات ضد و نقیض منقول در میان خلق تنها یکی را انتخاب و بیان کرده است. یعقوبی - علی بن وهب - به بودنش، در نوشتن مطالب و ذکر روابط مذهبی، بی طرفی خاصی را لحاظ کرده و تعصب به خراج نمی‌دهد. کتاب البلدان مملوء از جزئیات اقتصادی و جغرافیایی می‌باشد، خاصه آنکه محتوای اصلی آن حاصل اخبار جهانگردی و تحقیق سیاحان و آثار دیگران می‌باشد. البلدان نگاه ویژه‌ای به "کتاب آماری و اوضاع جغرافیایی دارد. "یعقوبی" نخستین جغرافیدان اسلامی می‌باشد که ممالک اسلامی را با تکیه بر مشاهدات و ملاحظات خاص خود توصیف کرده و اختصاصاً به همین منظور به مسافرت پرداخته و در شناخت و شناساندن تعاملات و مناسبات آنها اهتمام ویژه‌ای به خرج داده است.

۴- احسن التقاسیم فی معرفه الاقالیم

"شمس الدین ابو عبدالله محمد بن احمد المقدسی" (مقدسی) از دانشمندان و عالمان اسلامی در قرن چهارم می‌باشد که سرزمین‌های بسیاری را به سیاحت زیر پا گذاشته ده سال از عمر خود را در این راه صرف کرده بجز هند و اسپانیا، تمام سرزمین‌های اسلامی را مورد کاوش قرار داده در

هر محل توقف نموده و مطالبی نوشته است. وی در سال (۳۷۵ ه‍.ق) اثر ارزشمند خود را با نام "احسن التقاسیم فی معرفه الاقالیم" را تألیف کرد. گزارش‌های او از آب و هوا، محصولات، تجارت، پول رایج، اوزان و مقیاس‌ها، آداب اجتماعی، مالیات‌ها و خراج‌های هر منطقه از مهم‌ترین منابع مورد استفاده در امور مالی و اقتصادی بوده است.

۵- سفرنامه‌ها

از میان سفرنامه‌هایی که به زبان عربی نوشته شده‌اند سفرنامه "ابن فضلان" بسیار قابل توجه است. وی به اتصای سیفی و الزامی که پیرو امر خلیفه المقتدر به سفارت فرستاده شده بود در طی مسیر، مشاهدات خود را به همراه گزارش‌ها و خوارزم را کرده است. او راجع به شیوه‌ی زندگی، معیشت و درآمدها، سیاست مالی اقوام، تبادلات تجاری، باورها و ... آن‌ها آگاهی‌های لطیف و محظوظی بدست می‌دهد.

سفرنامه ناصر خسرو که در سال ۴۴۴ ه‍.ق در فارس و خوارزم و سلجوقیان تحریر شده است اخبار ذیقیمتی از مسائل اجتماعی، فرهنگی، اقتصادی و نیز شکل زندگی مردم در شهرهای مختلف از جمله اصفهان، بصره، بغداد و ... را ارائه می‌کند. ارج مطالب ذکر شده در آن حیث عالی می‌باشد که ابن فضلان خود کارگزاری بلندپایه در عصر عباسیان بوده و نسبت به سایر مورخین و نویسندگان هم عصر خود از اشراف و آگاهی‌های مستندتری نسبت به جریان عمرانی و تجارت در شهرها و مبادلات بازرگانی برخوردار بوده است.